

EEN ZUS EN HAAR BROERS

Sam Janse

Dina en de wrekers

Genesis 34 in Tenach, Septuaginta en de targoems

Hoe wordt in de Tenach, de Septuaginta en de targoems aangekeken tegen de verkrachting van Dina, Jakobs dochter, en vooral: hoe wordt hierin aangekeken tegen de moord op verkrachter Sichem, door Dina's broers? Het lijkt erop dat er meer aan de hand is dan de verkrachting van een meisje: de identiteit van Israël is in het geding.

Dr. S. Janse is emeritus-predikant te Driebergen en medewerker van Interpretatie.

In Genesis 34 wordt verteld dat Jakobs dochter, Dina, onteerd wordt door Sichem en door haar broers bloedig gewroken wordt. In Genesis 49:5-7 (de vloek van Jakob over Simeon en Levi) en, in mindere mate, in Deuteronomium 33:8-11 wordt hieraan gerefereerd. Het gaat in de aartsvaderverhalen nooit om privétoestanden, maar om paradigmatische aanwijzingen voor Israël. In de brontekst en de receptiegeschiedenis van het verhaal van Dina gaat het om de vraag naar de verhouding van joden en niet-joden. Daarmee verbonden is de vraag naar de legitimiteit van zelotisch geweld. Ten slotte reikt onze samenleving de vraag aan: is hier sprake van eerwraak en wie zijn de slachtoffers daarvan?

De receptiegeschiedenis is veelomvattend en boeiend. Aan Dina en haar broers wordt in de apocriefen, pseudepigrafen, bij Philo en Josefus, en, zij het in mindere mate, in de rabbijnse literatuur aandacht geschonken. Ik beperk me hier echter tot de genoemde bronteksten en de vertalingen of bewerkingen daarvan in de Septuaginta en de targoem-literatuur.

Genesis 34

Volgens Genesis 34 verkracht Sichem Dina en wil hij haar vervolgens als wettige vrouw verwerven. Voor Jakob is dit bespreekbaar, maar zijn zonen zijn woedend omdat Sichem 'een schandelijke dwaasheid in Israël begaan had'. Het anachronisme van de uitdrukking wijst naar een latere setting. De broers stemmen schijnbaar in met het huwelijksaanzoek en de verzwagering tussen de Jakob-clan en de Sichemieten, op voorwaarde dat alle mannen van de tegenpartij besneden worden. Sichem en zijn vader Hemor gaan akkoord en vallen in de kuil die Jakobs zonen gegraven hebben: op de derde dag na de besnijdenis, als de weerstandskracht van de Sichemieten gering is, worden ze door Simeon en Levi overvallen en gedood. Niet alleen Hemor en Sichem, maar al de Sichemieten worden omgebracht. Hoe het mogelijk is dat deze twee broers dit samen volbrengen, is in het verhaal niet aan de orde, maar mogelijk geeft de verteller er een stille hint mee om duidelijk te maken dat ze van hogerhand geholpen worden. Jakob is boos op zijn twee zonen, maar om pragmatische redenen, zoals hij vaker pragmatisch denkt: de bondgenoten van Sichem zullen ons vernietigen. In Genesis 34 is

het laatste woord aan de broers: 'Mocht hij soms onze zuster als een hoer behandelen?'

De tekst put uit verschillende bronnen en laat diverse lagen zien. Ik beperk me tot de constatering dat in het eindresultaat Jakob de representant is van een vroege, milde benadering van het huwelijk met een niet-jood(se) en de broers de vertegenwoordigers zijn van een latere, meer rigide opvatting.

In de uiteindelijke tekst wordt nergens expliciet partij gekozen tussen Jakob en zijn zonen. De broers krijgen wel een sterk moreel motief in handen: 'omdat hij een schandelijke dwaasheid in Israël begaan had' (vs. 7). Deze uitdrukking is niet specifiek verbonden met illegitieme seksuele gemeenschap met leden van een ander volk of een andere stam, maar doorgaans met seksuele overtredingen in het algemeen, dus ook binnen Israël.¹ Verder constateerden we al dat Jakobs verweer niet principieel is. Hij protesteert niet tegen de schending van een belofte of tegen de moord op besnedenen. Het laatste woord is ook aan de broers: 'Mocht hij soms onze zuster als een hoer behandelen?'

De mening van de schrijver-redactor komt pas in Genesis 35:5 naar voren, en dan nog impliciet, als hij zegt dat de schrik voor God op de steden rondom hen gevallen was zodat de vijanden de zonen van Jakob niet achtervolgen. Simeon en Levi staan kennelijk onder goddelijke bescherming. Het lijkt me gewettigd te concluderen dat de sympathie van deze schrijver bij de broers en hun handelwijze ligt.

Uit welke lagen de vertelling ook moge bestaan, duidelijk is dat de eindredactie heeft plaatsgevonden in een tijd waarin verdragen en gemengde huwelijken met de *gojim* afgewezen worden. We denken aan de post-exilische tijd (Ezra 9-10). Opvallend is dat Sichems daad met het werkwoord *tm'* (*pi*) wordt aangeduid, 'verontreinigen' (vs. 5, 13, 27). Maar doorgaans wordt de verkrachting van een meisje daar niet mee aangegeven.² Bovendien is de straf hier exceptioneel, vergeleken met de bepaling van Exodus 22:16-17 en Deuteronomium 22:28-29a, waar de man aan de vader een schadevergoeding moet geven en het meisje, mits de vader toestemt, moet huwen. Daar valt, anders dan in Genesis 34, een regeling te treffen.

Alles wijst erop dat er in deze tekst meer aan de hand is dan de verkrachting van een meisje, namelijk dat het gaat om de identiteit van Israël. Het aanbod

¹ Het kan ook op diefstal slaan (Jozua 7:15).

² Wel van een getrouwde vrouw: Lev. 18:20; Ez. 18:6, 11, 15 enz.

van Jakobs zonen aan Sichem *cum suis* is dat ze samen tot één volk zullen worden (vs. 16), maar in werkelijkheid moet dat juist voorkomen worden. Anders zou het land door de Schemieten, representanten van de *gojim*, verontreinigd worden. Vandaar dat er streng tegen moet worden opgetreden, zo nodig met dodelijk geweld. Hier heerst de geest van Ezra, die zegt dat Israël zich van de onreinheid (*toema*) van de *gojim* moet afscheiden (Ezra 6:21; 9:11) en dat een gemengd huwelijk onacceptabel is (Ezra 9:12).³ 'It is impossible for this God-blessed family to mix with a group of Canaanites; it would be like combining two chemical elements that do not go together...'⁴

Andere relevante oudtestamentische teksten

In Genesis 49:5-7 worden andere accenten gelegd. Het gewelddadige optreden van Simeon en Levi wordt veroordeeld, en wel met het morele gezag van een stervende die zegenen en vervloeken kan. Daar komt bij dat de schrijver weet van de uitkomst van Jakobs woorden: inderdaad zijn Simeon en Levi verstrooid over Israël. Jakobs vloekspreuk is dus goddelijk bekrachtigd.

In Deuteronomium 33, de zegen van Mozes, wordt Simeon niet genoemd en dat zal ermee samenhangen dat deze stam zich al opgelost had in andere verbanden. Levi wordt niet gekapitteld om zijn geweld. Het hele verhaal van Genesis 34 wordt trouwens niet genoemd, maar wel wordt Levi geprezen omdat de loyaliteit aan JHWH sterker is dan aan de eigen stam. De bewoordingen van Deuteronomium 33:9 doen denken aan Exodus 32:25-29 en Numeri 25, teksten waarin de ijveraar zich geroepen weet om, als de handhaving van Gods gebod dat vraagt, ook familielid en volksgenoot niet te ontzien.

De Septuaginta

In de Septuagintatekst van Genesis 34:13 valt het op dat, anders dan in de brontekst, het werkwoord 'verontreinigen' in het meervoud staat. We zien hier de tendens om de schuld van Sichem over te brengen op zijn stamgenoten, wellicht om de collectieve straf acceptabel te maken.

In Genesis 34:14 (LXX) vinden we de toevoeging: 'En Simeon en Levi, de broers van Dina, de zonen van Lea, zeiden tot hen:...' Het subject dat in vs. 13 nog algemeen is: 'de zonen van Jakob' wordt hier nader aangeduid. De twee broers worden door het noemen van hun gemeenschappelijke moeder expliciet met elkaar en met Dina verbonden.

Opvallend is de vertaling van het werkwoord 'wt (nif) dat 'tegemoetkomen aan', 'bewilligen in' betekent. Het komt drie keer in Genesis 34 voor, in vs. 15, 22 en 23 en de Septuaginta heeft het steeds vertaald met een passieve vorm van *homoioó* 'gelijk worden aan'. Nu komt het woord in Tenach slechts vier keer voor en het is mogelijk dat de vertalers de betekenis

ervan niet meer kenden. Toch is dat onwaarschijnlijk, omdat de vertalers van 2 Koningen 12:9 (LXX) wel het Griekse equivalent kenden (*sunefônêsan*). Ongetwijfeld hebben we in Genesis 34 met een interpretatieve vertaling te maken. Duidelijk moet worden dat in de strijd om Dina de gelijkschakeling van Israël met de volkeren in het geding is. Schijnbaar komen de zonen van Jakob overeen om gelijk te worden aan 'de volken' en in vs. 23 stellen Hemor en Sichem eveneens voor dat zij gelijk zullen worden aan de Jakob-clan. De toevoeging in vs. 15 bevestigt dit: 'en wij zullen te midden van jullie wonen' (vgl. vs. 22, BHS). Deze woorden gaan niet op de Hebreeuwse tekst terug: nog eens wordt de nadruk gelegd op de vermenging van de clans.

Zeer waarschijnlijk vinden we in Genesis 48:22 (LXX) nog een nadere exegese van Genesis 34. In de Hebreeuwse tekst belooft de stervende Jakob aan Jozef een bergrug die hij met zwaard en boog aan de Amorieten heeft ontrukkt. De Septuaginta interpreteerde *sjekem* (bergrug) als een eigennaam: Sichem.⁵ Waarschijnlijk wordt hiermee gerefereerd aan de strijd van Genesis 34 en wordt Jakob zelf tot strijder tegen de Amorieten en veroveraar van Sichem gemaakt. Daarmee wordt de kritiek van de aartsvader op zijn zonen in Genesis 34 sterk gerelativeerd.

In Genesis 49:5-7 (LXX) vinden we geen sporen om de tekst in een andere richting om te buigen. De Griekse vertaling is hier niet minder negatief over de broers dan de brontekst. Ook de zegen van Mozes over de stam Levi (Deut. 33:8-11) geeft geen sterke accentverschuivingen ten opzichte van de Hebreeuwse tekst.

De targoems

De targoems komen in de weergave van Genesis 34 op één punt opvallend overeen: Onqelos, Neofiti I en Pseudo-Jonathan zeggen alle drie in vs. 13 dat Jakobs zonen 'met wijsheid' tegen Sichem *cum suis* spraken. Hier wordt de list van Jakobs zonen dus opgewaardeerd tot wijsheid.⁶ In de targoem-traditie ligt de sympathie aan de kant van de broers. Targoem Neofiti I geeft net als de Septuaginta het woord 'wt (nif) (vs. 15, 22 en 23) weer met 'vermengd worden'. De vermenging van Israël met de volken is blijkbaar in het geding. De homiletische toespitsingen in targoem Pseudo-Jonathan, targoem Neofiti I en de Fragmententargoem willen laten zien dat het hier niet alleen maar gaat om een seksuele overtreding: de verkrachting van Dina wordt aan 'onbesnedenen' en 'afgodendienaars' toegeschreven. Het gaat uiteindelijk om Israëls religieuze identiteit.

Verder veroorloven de targoems zich niet zo veel vrijheden ten opzichte van de Hebreeuwse tekst. Het grote verschil ligt in het slot. In het Hebreeuwse origineel spreken de zonen van Jakob slechts een korte zin uit ter verdediging van hun handelwijze, in Neofiti I en Pseudo-Jonathan is het een hele alinea

³ Het thema van de afgodendienst komt ook in Gen. 35:1-5 aan de orde.

⁴ J.P. Fokkelman, *Narrative Art in Genesis. Specimens of Stylistic and Structural Analysis*, Assen: Van Gorcum, 1975, 241.

⁵ Zo ook Philo, *Legum Allegoria* 3.26.

⁶ Hier stuiten we op de tendens in de targoems om de aartsvaders positiever te tekenen dan de grondtekst doet.

geworden. In beide targoems wordt de wraak van Dina verklaard met een verwijzing naar wat latere generaties ervan leren kunnen, namelijk dat onbesnedenen en afgodendienaars (deze uitdrukkingen staan parallel) hun straf krijgen bij een dergelijk vergrijp. Ook hier ligt het accent niet op het seksuele vergrijp, maar op het gevaar van afgodendienst, dus op de etnische en religieuze assimilatie van Israël. Targoem Onqelos veroorlooft zich deze vrijheden niet, maar blijft, zoals gewoonlijk, dicht bij de Hebreeuwse tekst.

Ook bij Genesis 49:5-7 blijft targoem Onqelos trouwer aan het origineel dan de andere targoems. Onqelos is, net als de Bijbeltekst, kritisch naar Simeon en Levi: de vloek treft henzelf en niet, zoals in de andere targoems, de stad Sichem. Neofiti I en Pseudo-Jonathan zijn daarentegen meer op de hand van Simeon en Levi. Neofiti I geeft wel de kritiek van Jakob op de handelwijze van de broers weer: ze hebben koningen gedood en de muren van hun vijanden afgebroken.⁷ De vloek treft echter niet zijn zonen, maar de stad Sichem. De saamhorigheid en onoverwinnelijkheid van Simeon en Levi worden genoemd en waar de Hebreeuwse tekst spreekt over verdeling en verstrooiing over Israël, zegt Neofiti I dat Simeons erfenis inderdaad verdeeld zal worden onder de andere stammen, maar dat Levi's erfdeel vermeerderd zal worden te midden van de andere stammen.

Pseudo-Jonathan laat Jakob bij zijn laatste woord over deze zonen ook gemengde gevoelens hebben. Net als in Neofiti I wordt gerefereerd aan Jakobs afkeuring over het doden van koningen en het slechten van de muren van Sichem. De vloek treft ook hier echter in eerste instantie de stad Sichem en vervolgens de broers, maar om een andere reden dan in de brontekst, namelijk omdat ze Jozef hebben verkocht. Evenals in Neofiti I wordt hun saamhorigheid en onoverwinnelijkheid vermeld. De verdeling en verstrooiing van de stammen Simeon en Levi wordt genuanceerd: Simeons erfenis wordt gedeeld. Een deel wordt aan hem gegeven binnen de stam Juda, een ander deel aan de overige stammen van Israël. Het uiteindelijke lot van Simeon is dus niet zo streng als in de brontekst. Van Levi wordt zonder nader commentaar gezegd dat deze stam verdeeld wordt over Israël.

De targoem Pseudo-Jonathan op Deuteronomium 33:7-11 geeft ook zicht op de achterliggende theologie. Dat Simeon in de zegen van Mozes niet wordt vermeld, moet voor de vertaler vreemd geweest zijn, gezien zijn prijzenswaardige daad tegenover Sichem. Het probleem wordt opgelost door Sichem te laten delen in de zegen van Juda. De positieve uitspraken in Mozes' zegen over Levi worden hier overgenomen en overgebracht naar de actualiteit van de eigen tijd. De andere targoems blijven dicht bij de Hebreeuwse tekst.

Conclusies

Mijn conclusie is dat de oudtestamentische teksten de daad van Simeon en Levi tegen Sichem op verschillende manieren beoordelen. Binnen Genesis 34; 35:5 zien we al verschillende visies. Jakob vertegenwoordigt de lijn van de mogelijke verzwagering op voorwaarde van de besnijdenis. Hier wordt in de geest van Genesis 17:12 gesproken: een vreemdeling kan worden opgenomen in Israël, mits hij het teken van de besnijdenis ontvangt. Simeon en Levi representeren de lijn van Deuteronomium 7: ze accepteren geen verzwagering, tot geen enkele prijs. In de zegen, of beter de vloek van aartsvader Jakob in Genesis 49:5-7 werkt de eerste visie door. Dat gaf de traditie een probleem, maar ook een keuzemogelijkheid.

Ten aanzien van de Septuaginta geldt dat de belangrijkste verschuiving in Genesis 34 (LXX) staat. De vertalers wilden duidelijk maken dat de consequenties van een huwelijk met een vreemde vrouw de gelijk-schakeling van Israël en de volken betekent. In de geest van de Hebreeuwse tekst onthoudt de Septuaginta zich van expliciete waardeoordelen over Simeon en Levi. De spanning tussen de hoofdstukken 34 en 49:5-7 wordt niet weggewerkt, zoals we in latere interpretaties wel tegenkomen.

Ook in de targoems wordt Genesis 34 als waarschuwing tegen de assimilatie van Israël aan de *gójim* geduid. Vandaar dat de sympathie bij Simeon en Levi ligt. Daarbij wordt hun zelotische optreden dan ook geaccepteerd, waarbij targoem Onqelos het dichtst bij de brontekst blijft. In de andere targoems worden de vloekspreuken over de broers (Gen. 49) verzacht.

Is er in de onderzochte literatuur sprake van eerwraak? Als het klopt dat het hier niet zozeer gaat om de lotgevallen van Jakobs familie, maar om de identiteit van Israël, is het duidelijk dat de bronteksten en de vertalingen niet op dit probleem focussen. Natuurlijk speelt het thema wel op narratief niveau. Opvallend is dat, anders dan in veel huidige 'eerwraak-culturen', wel de dader, maar niet het slachtoffer gestraft wordt. Dina gaat vrijuit.

⁷ Hier zal in Gen. 49:6 sjoer (muur) in plaats van sjoer (rond) gelezen zijn.